

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОДИНИЦЬ РОЗШИРЕНОГО ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ

У статті зроблено спробу з'ясувати природу розширеного лексико-семантичного поля та встановити принципи і критерії виявлення його членів.

Ключові слова: поле, поняттєва сфера, граматичне ускладнення, семантична структура.

Сучасна лінгвістична наука дедалі активніше залучає позамовні критерії аналізу мовних одиниць. Це безпосередньо стосується і лексичної семантики. Ще донедавна традиційні підходи до визначення поля сьогодні видаються недостатніми для всебічного розкриття природи деяких понять, які отримали в мові номінацію. Звідси виникає потреба «укрупнення» польових об'єднань, з метою максимально розкрити потенціал поняття (або концепта), яке існує в свідомості людини, функціонує екстралінгвально та лексикалізувалося в конкретній мові. Завдання пропонованої статті – з'ясувати природу розширеного лексико-семантичного поля та встановити принципи і критерії виявлення його членів.

Польова організація лексики у мовній свідомості людини підтверджена нейрофізіологічними та психолінгвістичними дослідженнями [11]. Встановлено, що єдиного поділу словника на семантичні поля не існує, бо «з будь-якого семантичного поля, через більш або менш довгий ланцюг [...], можна потрапити до будь-якого іншого поля [...]» [5: 252]. На недостатність розробки в мовознавстві прийомів опису подібних об'єктів вказував Ю.М. Караулов, кваліфікуючи неможливість однозначного впорядкування внутрішньої структури лексичного простору як численність структур того самого поля [9: 275]. Належність слова до лексико-семантичного поля зумовлена як позамовними, так і мовними чинниками. Про існування лінгвальних особливостей одиниць свідчить хоча б той факт, що значення слів у різних мовах рідко абсолютно ідентичні й ті ж відрізки дійсності неоднаково членовані лексикою різних мов [18: 8].

Огляд літератури останніх десятиріч, присвяченої розробці теоретичних питань лексичної семантики, зокрема ЛСП, свідчить про постійний інтерес дослідників до принципів об'єднання лексем у різні лексико-семантичні структури [21; 26].

Дж. Лайонз припускав, що теорія поля пов'язана з аналізом смислу [24: 252]. Набір лексем будь-якої мови, які покривають певну концептосферу і парадигматично та синтагматично структуровані, називав лексичним полем [24: 254, 268]. Р. Гренді наголошує на тому, що пам'ять людини організована за принципом протиставлення [22: 263]. Тому для нього семантичне поле – це об'єднання мовних одиниць, які повинні містити хоча б одну контрастну групу. Таке поле може бути малим (дорівнювати групі) або може містити безліч одиниць і груп. Все залежить від намірів дослідника, які він ставить перед собою, обираючи для аналізу ту чи іншу концептосферу [22: 274–275]. Е. Кіттей визначає семантичне поле як скупчення лексикалізованих концептів [23: 229].

О.Ю. Антомонов однією з найактуальніших проблем лексичної семантики вважав проблему структури лексико-семантичного поля. На його думку, єдине, що поєднує погляди різних дослідників, це розуміння ЛСП як структури, що має ядро та периферію [1]. Однак нез'ясованим залишається питання виділення лексичного об'єднання, в межах якого можна дослідити опозиції між компонентами та побудувати ієрархічну модель.

У монографії «Типологія категорій лексичної семантики» С.П. Денисова за традицією називає полем ядерно-периферійну структуру в мові, наголошуючи на тому, що семантична будова таких структур «утворена не за ознаками бінарної опозиції (релевантність – нерелевантність), а за принципом градування – ступеня виявлення ознак із центром, що складається з ознак високого ступеня детермінованості, і периферії – явищ із високим рівнем варіативності» [6: 65].

М.В. Жгенті зазначає, що найсерйознішою критикою на адресу «теорії семантичних полів» є нез'ясований статус методології їхнього дослідження, а семантична впорядкованість словесного поля зумовлена семантичною ознакою – словесним значенням одиниць, що входять до його складу. У дослідженні запропоновано методика «семантичних ознак», що дозволяє із більшою об'єктивністю побачити спільне та відмінне в структурно-семантичній організації полів різних мов [8: 12–14].

До критеріїв виділення семантичних полів можна віднести: структурний (П.О. Соболева, Ж. Дюбуа), психофізіологічний (О.С. Виноградова, А.Р. Лурія, Н.А. Ейслер), статистичний (О.Я. Шайкевич), психолінгвістичний (Ш. Баллі) і семантико-логічний (В.І. Кодухов, Г.А. Уфімцева, Н.М. Мініна) [7: 91–93]. Заслугує на увагу думка Н.Г. Долгих про те, що найзручнішим для виділення семантичного поля є останній критерій, в основі якого лежить принцип ідентифікації, запропонований Ш. Баллі. Цей принцип передбачає пошук слова-ідентифікатора, яке повинно виражати поняття, ідею в найзагальнішій, найабстрактнішій та найнейтральнішій формі [7: 93]. Однак семантико-логічний критерій виділення поля сам по собі позначений певним суб'єктивізмом, навіть враховуючи той факт, що матеріал для інвентаризації одиниць поля подають словники. Отже, проблема семантичного поля складна і може бути вирішена лише шляхом поєднання різнорідних критеріїв та методів.

Традиційно дослідження лексики в аспекті польової організації здійснюється у двох напрямках: 1) ономасіологічному, що передбачає визначення понятійної схеми, на яку накладено відповідні мовні засоби, тобто на основі урахування денотата (структура ЛСП представлена через проекцію на відповідну ділянку дійсності, а ступінь системності поля окреслений залежно від ступеня системності світу); 2) семасіологічному, який ґрунтується на з'ясуванні сутності в зворотному аналізі – від лінгвістичної одиниці до її змістової інтерпретації. Найпереконливіше обґрунтування щодо побудови ЛСП подає Ю.М. Караулов, який вважає, що домінантним є семасіологічний підхід (слово – значення), а ономасіологічний логічно доповнює його (слово – поняття) [9].

Не існує єдності термінології стосовно різноманітних груп лексики. Термін “поле” в мовознавстві використовується певною мірою довільно: для позначення явищ різних планів і різних рівнів. На розуміння поняття “поле” впливає підґрунтя для його виділення: роль асоціацій (Г.С. Щур), типова ознака (В. Порциг), поняття (Й. Трір), відношення між елементами (Ю.М. Караулов, А. Лерер) тощо. У дослідженнях виділяють семантичне (понятійне) та лексичне (словесне) поля (Й. Трір, Л. Вайсгербер та ін.), асоціативне поле (Ш. Баллі та ін.). В одних із визначень подано максимальний, навіть надлишковий перелік ознак семантичного поля (обширність, смислова атракція, цілісність, впорядкованість, взаємовизначеність елементів, повнота, довільність і розмитість меж, безперервність), в інших – наголошено на належності до поля слів зі спільним компонентом значення та різним граматичним значенням [5: 251; 3: 251; 17; 7: 90; 2: 251–252], у третіх – зв'язок із однією й тією ж темою [10: 100–101].

Усі відмінності у тлумаченні польової структури об'єднує думка, що ЛСП – це спосіб відображення системної організації словника.

ЛСП розглядають у сучасній лінгвістиці як семантико-парадигматичне утворення, яке має певну автономність і специфічні ознаки організації: спільну нетривіальну частину у тлумаченні, ядро-периферійну структуру, існування зон семантичного переходу. Їхня будова повторює принципову будову багатозначних слів. Елементи поля перебувають у постійному русі: одні залишають систему, а інші входять до неї, що призводить до утворення несталих, дифузних меж.

За граматичним обсягом польова структура може бути розширеною, або складною. Деякі дослідники називають такі утворення ускладненими.

Факт позначення того самого поняття за допомогою різних частин мови був помічений ще Ш. Баллі: “[...] та сама семантема може переходити одночасно до кількох різноманітних категорій [...]” [4: 133]. Усічене (просте) семантичне поле має штучний характер і не відображає реальної структури лексико-семантичного рівня.

У сучасній лінгвістиці не існує однозначного тлумачення поняття поля і принципів групування слів у ЛСП. До того ж існує думка, що висновки і результати семантичних досліджень так само відносні та приблизні, як відносні і приблизні моменти осяяння, наближення до істини у вічному процесі пізнання людиною світу [15: 221]. Справді, об'єднання слів в одне ЛСП створює ряд проблем. Через “розмитий” характер меж поля виникають труднощі щодо критеріїв та принципів відбору одиниць. Встановлення інвентарного складу часто відбувається довільно та має суб'єктивний, умовний характер, що спричинено складною організацією самої лексичної системи (можливістю на одному матеріалі виділити та змоделювати різні угруповання): з одного боку, слово може бути віднесене одночасно до різних лексико-семантичних об'єднань внаслідок полісемічного характеру свого лексичного значення, з іншого – до кількох ЛСП може бути віднесений і окремий ЛСВ лексеми внаслідок своєї багатокомпонентної структури [19: 5].

Можна назвати такі етапи виділення одиниць ЛСП: 1) визначення понятійної основи аналізованого об'єднання; 2) інтуїтивний відбір одиниць, які підпадають під це поняття; 3) уточнення принципів і критеріїв виділення семем; 4) фільтрування одиниць; 5) укладання остаточного списку.

При встановленні обсягу розширеного ЛСП – як поєднання слів одного чи кількох лексико-граматичних розрядів певної мови, що тісно пов'язані між собою за смыслом і мають спільний семантичний компонент, – головними можуть бути визначені такі принципи:

1. Ономасіологічний.

Оскільки найменування предмета опосередковане поняттям про нього і є одночасно змістовою характеристикою цього предмета, в основу відбору одиниць покладено співвіднесеність слів із певним поняттям.

2. Семасіологічний.

Дослідження передбачає аналіз семантики мовних одиниць. Для семантичного поля має бути визначений спільний смисловий ідентифікатор. Тож до складу поля належать усі слова, які мають у своїй семантичній структурі цю інтегральну ознаку. Спільний компонент значення зумовлює більшу семантичну однорідність групи та знижує рівень суб'єктивізму.

3. Принцип узуальності.

Обсяг розширеного ЛСП із достатнім ступенем повноти може бути визначений на підставі аналізу словникових дефініцій – форм фіксації компонентів, необхідних і достатніх для парадигматичного відмежування певного значення від інших мовних значень [14: 47]. Лексема, зафіксована у словнику, слугує семантичною етикеткою для називання усього обсягу референції та денотативно-сигніфікативного простору, які пов'язані з цим словом у мозку того, хто говорить. Цей підхід, на думку багатьох лексикологів, є найпоширенішим і найпереконливішим при віднесенні слова до певної групи [16; 2; 13]. Хоча й не позбавлений суб'єктивізму, він може слугувати орієнтиром у відборі слів із спільною ознакою.

4. Принцип граматичної неоднорідності.

Цей принцип доволі часто використовують при аналізі найрізноманітніших семантичних полів із метою максимально охопити мовні засоби вираження досліджуваного поняття.

5. Принцип семемної неоднорідності.

Оскільки членами ЛСП є слова в конкретному значенні – семемі, то компоненти такої структури мають неоднорідний семемний характер, бо:

1) поле не обмежене лексемами, вживаними тільки у прямому номінативному значенні: одиниця може належати до ЛСП своїм первинним значенням (кореневою лексемою парадигми) і похідним (семантичним дериватом);

2) у семній структурі одних ЛСВ домінуюча сема посідає основне місце, а в інших – другорядне;

3) деякі багатозначні слова представлені кількома ЛСВ, у структурі яких наявна домінуюча сема конкретного поля, інші – тільки одним;

4) наявні семемі з метафоричною природою;

5) лексичні одиниці мають різне стилістичне забарвлення і належать до різних функціональних стилів.

6. Принцип семної ієрархії.

Слова в полі поєднані спільним інтегральним компонентом, але протиставлені за диференційними ознаками. Найзагальніші семи – це семи граматичного характеру (грамемі), наприклад: сема 'дія' в дієсловах, 'ознака' в прикметниках, 'предметність' в іменниках. Наступний рівень – лексико-граматичні семи: наприклад, сема 'якість', яка уточнює категорійно-граматичну сему 'ознака предмета', розрізняючи лексико-граматичні розряди прикметників. Далі розташовані категорійно-лексичні семи. За характером відношень усередині семемі серед них виокремлено домінуючі та залежні семантичні компоненти. Ядерні компоненти утворюють інваріантне значення певного семантичного класу, периферійні ж компоненти можуть необмежено варіюватися. Значення членів поля поєднані безпосередньо чи опосередковано інваріантною родовою, категорійною архісемою (В.Г. Гак). Її наявність у структурі ЛСВ більшість дослідників вважає необхідною і достатньою умовою входження лексеми до ЛСП [9: 104].

Названі принципи є підґрунтям для встановлення критеріїв виділення одиниць розширеного ЛСП:

1. Понятійний (семантико-логічний) критерій.

У дослідженні ЛСП лежать поняттєві категорії. Елементарними складовими поняттєвої сфери виступають семантичні компоненти [12: 35].

2. Денотативний критерій.

Звернення до денотата особливо важливе на початковому етапі дослідження, воно є вихідним моментом при з'ясуванні семного складу семми. В основу найменування можуть бути покладені різні диференційні та інтегральні ознаки денотата, тому необхідно зважати на сигніфікат найменування.

3. Лексичний критерій.

Фундаментальну базу поля становлять лексичні одиниці, які виконують номінативну функцію. Повнозначні лексичні одиниці мають найбільшу автосемантичність, смислову самодостатність, їм властива повна семантична структура. У тлумаченнях саме цього типу слів семантичні ознаки представлені найбільш експліцитно і доступно для сприйняття, бо вони відображають дійсність у її предметах, діях, якостях або властивостях.

4. Семантичний критерій.

Елементами ЛСП є не слова в цілому, а їхні ЛСВ (семми), бо всередині семантичної структури слова інтегральна ознака поля може бути наявною не в усіх варіантах. Кожен ЛСВ того чи того слова є самостійною одиницею ЛСП. Членами поля є однозначні слова і семми у складі багатозначного слова (незалежно від їхнього місця у смисловій структурі лексеми), що містять у номінації домінуючий семантичний компонент. Семма лексеми може бути представлена як набір елементарних одиниць, що дозволяють ідентифікувати і розрізнити значення слів. Структурними компонентами семми як дискретної одиниці є семи (елементарні, далі неподільні компоненти) і семантичні множники, ознаки (які безпосередньо складають компоненти семми, що відображають її дериваційні зв'язки). Членування семми на семи теоретично безкінечне, але за будь-якого аналізу воно може бути обмежене принципом узуральності.

5. Лексико-граматичний критерій.

Переважно поняття, яке лежить в основі розширеного ЛСП, не може бути повною мірою розкрито у всій повноті своїх лінгвальних та екстралінгвальних особливостей без урахування ЛСВ різних частин мови.

6. Синтагматичний критерій.

У деяких семмах архісема може бути наявною лише синтагматично.

7. Стилістичний критерій.

Аналіз розширеного поля не варто обмежувати лише стилістично нейтральною лексикою. Доцільно розширити межі групи, залучивши до неї стилістично забарвлені одиниці, а також слова, що є експресивно-оцінними.

8. Фразеологічний критерій.

Стійкі словосполучення, подібно слову, слугують засобом передачі інформації, засобом позначення предметів і явищ реальної дійсності та поєднані в одну групу на підставі понятійної єдності, спільності значення. Без урахування фразеологічних одиниць структура поля буде неповною, представлятиме лексикон мови «вузько» [20: 87]. І. Мельчук наголошує на тому, що «люди не говорять словами, вони говорять фраземами» [25: 169], які часто краще передають нюанси значення, ніж слово.

Отже, питання стосовно розширеного ЛСП є актуальним тоді, коли в основі поля лежить відповідна (а не будь-яка) поняттєва категорія, яка реалізована у мові різними лексико-граматичними розрядами. Для члена такого об'єднання ще більшої ваги набуває роль архісеми, адже саме вона здатна об'єднати різні граматично мікрополя. Розширення структурних меж, граматичне ускладнення дозволяє максимально розкрити та проаналізувати польову структуру у всій повноті саме семантично.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антомонов А.Ю. Исследование структурной организации лексико-семантического поля: Дис. ... канд. Филол. наук: 10.02.19. – К., 1987. – 191 с.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
3. Арнольд И.В. Лексико-семантическое поле в языке и тематическая сетка текста // Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. ст. / Науч. Ред. П.Е. Бухаркин. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 1999. – С. 250–259.

4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. Лит-ры, 1955. – 416 с.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.
6. Денисова С.П. Типология категорий лексичної семантики. – К.: Вид-во Київського держ. Лінгвістичного ун-ту, 1996. – 294 с.
7. Долгих Н.Г. Теория семантического поля на современном этапе развития семасиологии // Филологические науки. – 1973. – № 1. – С. 89–98.
8. Жгенти М.В. Семантическое поле как принцип исследования словесных значений: Автореф. дис. ... канд. Филол. наук: 10.02.19 / ТГУ. – Тбилиси, 1983. – 26 с.
9. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
10. Кривченко Е.Л. К понятию “семантическое поле” и методам его изучения // Филологические науки. – 1973. – № 1. – С. 99–103.
11. Лурия А.Р. Язык и сознание / Под ред. Е.Д. Хомской. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 336 с.
12. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
13. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: (Внутренняя организация, категориальный аппарат и приёмы изучения). – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 148 с.
14. Скворцов О.Г. Методы исследования лексических систем / Уральский гос. Пед. Ун-т; Ин-т междунар. Связей. – Екатеринбург: Изд-во АМБ, 2001. – 142 с.
15. Соколовская Ж.П. “Картина мира” в значениях слов: “Семантические фантазии” или “катехизис семантики”? – Симферополь: Таврия, 1993. – 232 с.
16. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики: Монография. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
17. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – 4-те вид, стер. – К.: Вища школа, 2003. – 430 с.
18. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – 2-е изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 244 с.
19. Яворская Г.М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии: Монография. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
20. Everaert M. The Lexical Encoding of Idioms // Rappaport Hovav M., Doron E., and Sichel I. (eds.) Lexical Semantic, Syntax, and Event Structure. – Oxford–New-York: Oxford University Press, 2010. – P. 76–98.
21. Geeraerts D. Theories of Lexical Semantics. – Oxford–New York: University Press, 2010. – 341 p.
22. Grandy R.E. In Defense of Semantic Fields // LePore E. (ed.) New Directions in Semantics. – London: Academic Press, 1987. – P. 259–280.
23. Kittay E.F. Semantic Fields and the Individuation of Content // Lehrer A., Kittay E.F. (eds.) Frames, Fields and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization. – Hillsdale–London: Lawrence Erlbaum Associates, 1992. – P. 229–252
24. Lyons J. Semantics. Vol. I. – London–New-York–Melbourne: Cambridge University Press, 1977. – 371 p.
25. Mel'čuk I. Phrasemes in language and phraseology in linguistics // Everaert M., Van der Linden E.J., Schenk A., and Schreuder R. (eds.) Idioms: Structural and Psychological Perspectives. – New Jersey: Lawrence Erlbaum. – P. 167–232.
26. Rappaport Hovav M., Doron E., and Sichel I. (eds.) Lexical Semantic, Syntax, and Event Structure. – Oxford–New-York: Oxford University Press, 2010. – 402 p.

In this article the author attempts to elucidate the nature of broadened lexical-semantic field and ascertains principles and criteria of determination of its components.

Keywords: field, conceptual area, grammatical complication, semantic structure.

T. V. Bohorova

УКРАЇНСЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З АНТРОПОНІМІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ (СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ І КОГНІТИВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ)

Статтю присвячено аналізу фразеологізмів з антропонімічним компонентом як однієї з вагомих груп фразеологічної системи, з'ясуванню їхніх структурно-семантичних і когнітивно-функціональних характеристик, виявленню семантичної специфіки антропонімів як компонентів фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, антропонім, стійкий зворот, ідіома, фразема.

Фразеологія – це порівняно молода лінгвістична дисципліна, основні поняття, обсяг проблематики та об'єкт вивчення якої ще остаточно не встановлені. Це зумовлено, передусім, великою функціональною семантичною і структурною різноманітністю тих одиниць, які переважно розуміють як стійкі сполуки слів.

Об'єктом фразеології як мовознавчої дисципліни є сукупність усіх фразеологізмів кожної мови. Фразеологізм або фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразеологічний вислів, вираз, ідіома, фразема – усі вони відтворювані, цілісні за значенням, стійкі за складом і структурою словосполучення. В інтегрованому змісті фразеологізмів слова-компоненти втрачають буквальну семантику і позначають інше значення – характер, поведінку, мораль, духовний стан тощо. Виникнення і вживання фразеологізму зумовлене постійним відчуттям лексичної недостатності, намаганням вербалізувати людські емоції, що втілились в когнітивній пам'яті людей.

Фразеологізми містять багату інформацію про минуле нашого народу, життя предків, чітко виявляючи неповторність ментальності нації. Фразеологічні одиниці увібрали історичні події й соціальне життя, розповідають про неосяжний світ людських переживань, а також звичайні життєві фактори й поведінку.